जात्यः १०। इति हेमचन्द्रः। ३। १६६॥ महाकुलः ११ कौलेयः १२ कोलेयकः १३। इत्यमरटीका॥ कुलजः १४ साधुजः १५ कुलश्रेष्ठः १६। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। १७। ४।
"भेदे वृष्टिविनाशो भेदः सुहृदां महाकुलानाञ्च॥"
क्ली, उत्तमं कुलम्। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। ६१।
"द्वयोरालोकितं चित्रं जन्मैकस्मिन् महाकुले॥")

महाकुलीनः, त्रि, (महाकुलस्य अपत्यम्। महाकुल+"महाकुलादञ्खञौ।" ४।१।१४१। इति पक्षे खः।) महाकुलः। यथा,—
"महाकुलीन ऐक्ष्वाके वंशे दाशरथिर्मम।
पितुः प्रियङ्करो भर्त्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम्॥"
इति भट्टिः। ५। ७७ श्लोकः॥
(स्त्रियां टाप्। यथा, रामायणे।२।२८।३।
"सीते! महाकुलीनासि धर्म्मे च निरता सदा॥")

महाकुष्ठं, क्ली, (महच्च तत् कुष्ठञ्चेति।) बृहत्कुष्ठरोगः। तत् सप्तविधं यथा,—
"पूर्व्वत्रिकं तथा सिध्मं ततः काकणकं तथा।
पुण्डरीकर्क्षजिह्वे तु महाकुष्ठानि सप्त च॥
पूर्व्वत्रिकं कपालौदुम्बरमण्डलाख्यम्। सिध्मशब्दोऽकारान्तो नपुंसकलिङ्गः। ननु कथं सिध्मस्य महाकुष्ठेषु गणना सुश्रुतेन क्षुद्रकुष्ठेषूक्तत्वात्। उच्यते। त्वङ्मात्रगता सिध्मपुष्पिका सुश्रुतेन च क्षुद्रकुष्ठेषूक्ता धातुषु प्रविष्टन्तु सिध्मं महाकुष्ठमेव। एवंविधस्य सिध्मस्य चरकेण महाकुष्ठेषु दर्शितत्वात्। एषां महाकुष्ठत्वञ्च शीघ्रमुत्तरोत्तरधात्ववगाहनात् उल्बणदोषजन्यत्वात् चिकित्साबाहुल्याच्च।" इति भावप्रकाशः॥ (एषां चिकित्सा क्षुद्रकुष्ठशब्दे द्रष्टव्या॥)

महाकूपः, पुं, (महांश्चासौ कूपश्चेति।) बृहत्कूपः। तत्पर्य्यायः। अरघट्टः २। इति जटाधरः॥

महाकूलः, पुं, (महत् कूलमस्य।) महाकुलः। सत्कुलः। इति द्विरूपकोषः।

महाकोशफला, स्त्री, (महान् कोशः फले यस्याः।) देवदाली लता। इति राजनिर्घण्टः॥

महाकोशातकी, स्त्री, (महती चासौ कोशातकी चेति।) हस्तिघोषा। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला।
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

महागदः, पुं, (महांश्चासौ गदश्चेति।) ज्वरः। इति राजनिर्घण्टः॥ (महारोगः। यथा, सुश्रुते। १। ३३ अध्याये।
"वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगन्दरः।
अश्मरी मूढ़गर्भश्च तथैवोदरमष्टमम्।
अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चिकित्सा महागदाः॥"
औषधविशेषः। यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ५ अध्याये।
"एषोऽगदो हन्ति विषं प्रयुक्तः
पानाञ्जनाभ्यञ्जननस्ययोगैः।
अवार्य्यवीर्य्यो विषवेगहन्ता
महागदो नाम महाप्रभावः॥"
महती गदास्येतिविग्रहे महागदाविशिष्टे, त्रि। यथा, श्रीमद्भागवते। ३। १८। ६।
"परानुषक्तं तपनीयोपकल्पं
महागदं काञ्चनचित्रदंशम्।
मर्म्माण्यभीक्ष्णं प्रतुदन्तं दुरुक्तैः
प्रचण्डमन्युः प्रहसंस्तं बभाषे॥")

महागन्धं, क्ली, (महान् गन्धोऽस्य।) हरिचन्दनम्। बोलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (महागन्धयुक्ते, त्रि। यथा, हरिवंशे। १४३। ४४।
"तच्च कण्ठे समासज्य महागन्धं नराधिप!।
आययावन्धको यत्र दुरात्मा बलदर्पितः॥")

महागन्धः, पुं, (महान् गन्धोऽस्य।) कुटजवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ जलवेतसः। इति शब्दचन्द्रिका॥

महागन्धा, स्त्री, (महान् गन्धो यस्याः। स्त्रियां टाप्।) नागबला। केविकापुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥ चामुण्डा। यथा, हेमचन्द्रः।२।१२०।
"चामुण्डा चर्व्विका चर्म्ममुण्डा मार्ज्जारकर्णिका।
कर्णमोटी महागन्धा भैरवी च कपालिनी॥"

महागवः, पुं, (महांश्चासौ गौश्चेति। "गोरतद्धितलुकि।" ५।४।९२। इति समासान्तष्टच्। गोसदृशत्वादस्य तथात्वम्।) गवयः। यथा,—
"वनगौर्गवयः प्रोक्तो बलभद्रो महागवः॥"
इति राजनिर्घण्टः॥

महागिरिः, पुं, (महान् गिरिस्तदाख्योपाधिर्यस्य। यद्वा, महान् गिरिरिव।) बौद्धभेदः। यथा—
"महागिरिः सुहस्त्याद्या वज्रान्ता दशपूर्व्विणः॥"
इति हेमचन्द्रः। १। ३४॥
महान् गिरिः पर्व्वतः।) बृहत्पर्व्वतश्च॥ (यथा, महाभारते। ३। ११०। १५।
"नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरिः।
आरोढुं वापि कौन्तेय! तस्मान्नियतवाग्भव॥"
दानवविशेषः। यथा, हरिवंशे। ३। ८६।
"सूक्ष्मश्चैव निचन्द्रश्च उर्णनाभो महागिरिः॥")

महागुरुः, पुं, (महांश्चासौ गुरुश्चेति।) अतिगुरुः। स च पुरुषस्य पिता माता आचार्य्यश्च। स्त्रियाः पतिः। अदत्तकन्यायाः पिता माता च। यथा। त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति माता पिताचार्य्यश्चेति। इति विष्णुसूत्रम्॥ पत्युर्महागुरुत्वमाह रामायणे।
"नातो विशिष्टं पश्यामि बान्धवं वै कुलस्त्रियाः।
पतिर्ब्बन्धुर्गतिर्भर्त्ता दैवतं गुरुरेव च॥"
शातातपः।
"गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः।
पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्व्वत्राभ्यागतो गुरुः॥"
एकपदेन दत्तस्त्रीणां पितृमातृव्यावृत्तिः॥ * ॥
सपिण्डमरणं प्रकृत्य आश्वलायनः। त्रिरात्रमक्षारलवणान्नाशिनः स्युर्द्वादशरात्रं महागुरुषु। आचार्य्यश्च उपनीय ददद्वेदमाचार्य्यः स उदाहृतः। इति याज्ञवल्क्योक्तः। तन्मरणे त्रिरात्राशौचित्वेन नैतादृङ्नियमः॥ आश्वलायनः। नैतस्यां रात्रावन्नं पचेयुः। अन्नं न पचेयुरित्यनेनोपवासः सूचितः। अघस्रस्तरे त्र्यहमनश्नन्त आसीरन् इति वक्ष्यमाणवचनात्। अघस्रस्तरः कटादिः। अक्षारलवणं क्षारमृत्तिकादिकृतलवणभिन्नं तत्तु सैन्धवं साम्भरि च। इति शुद्धितत्त्वम्॥ * ॥
महागुरुमरणे संवत्सरपर्य्यन्तं निषिद्धकर्म्माणि यथा, कर्म्मलोचने।
"महागुरुनिपाते च काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत्।
आर्त्विज्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च यावत् पूर्णो न वत्सरः॥
अन्यश्राद्धं परान्नञ्च गन्धं माल्यञ्च मैथुनम्।
वर्ज्जयेद्गुरुपाते च यावत् पूर्णो न वत्सरः॥
तीर्थयात्रां विवाहञ्चाध्यापनं तर्पणन्तथा।
संवत्सरं न कुर्व्वीत महागुरुनिपातने॥"
अपि च।
"विशेषतः शिवापूजां प्रमृतपितृको द्विजः।
यावद्वत्सरपर्य्यन्तं मनसापि न चाचरेत्॥
महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत्।
आर्त्विज्यं ब्रह्मयज्ञञ्च श्राद्धं देवयुतञ्च यत्॥"
इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः॥

महागुल्मा, स्त्री, (महान् गुल्मो यस्याः।) सोमवल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

महागुहा, स्त्री, (महती गुहा यस्याः।) पृश्निपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥

महागोधूमः, पुं, (माहांश्चासौ गोधूमश्चेति।) बृहद्गोधूमः। बड़ गम इति भाषा॥ यथा,—
"गोधूमः सुमनोऽपि स्यात्त्रिविधः स च कीर्त्तितः।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् स चागतः॥
मधूली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा।
निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः॥
गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः।
कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत्सरः॥
जीवनो बृंहणो वर्ण्यो व्रण्यो रुच्यः स्थिरत्वकृत्॥"
कफप्रदो नवीनो नतु पुराणः। पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुगिति वाग्भटेन वसन्ते गृहीतत्वात्।
"मधुली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः।
शुक्रला बृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुखाः स्मृताः॥"
इति भावप्रकाशः॥